



אתר דעת \* לימודים \* גיליון 18 \* תשפ"ב \* 2021/22

## כרם נבות היזרעאלי

גלגולו של סיפור מקראי אל הבמה ואל הציבוריות הישראלית

חבצלת לורברבוים

בעיתון המקוון 'חדשות בן עזר' פרסם אורי הייטנר מאמר שכותרתו: 'כרם נבותיזציה של מדינת ישראל', ומסקנתו היא - 'התנ"ך מציב לנו סיפור על בית משפט שפועל על פי צו השלטון'. והוא מסיים את המאמר במילים: עמדת היהדות בנושא באה לידי ביטוי בדבריו הנחרצים של אליהו לאחאב: "הרצחת וגם ירשת?"<sup>1</sup>

כותב המאמר מציג התייחסות אל סיפור מקראי בהנחה שסיפור זה מוכר לקוראיו, ודי לו בתמצותו. ואכן, נוסף על ההתייחסות אליו בפרשנויות ובמחקרים במקרא, הוא מהווה חלק מתוכנית הלימודים של משרד החינוך לכיתות ח' בבתי הספר שתחת פיקוחו. אי לכך אף נוספו חיבורים המדריכים כיצד להביאו באותן כיתות.

בדברים שלהלן אני מבקשת להציג את הסיפור מנקודת ראות נוספת. הסיפור מופיע בספר מלכים א' פרק כ"א, והוא פותח במילים אלו:

'ויהי אחר הדברים האלה כרם היה לנבות היזרעאלי אשר ביזרעאל אצל היכל אחאב בשומרון. וידבר אחאב אל נבות לאמר: תנה לי את כרמך ויהי לי לגן ירק, כי הוא קרוב אצל ביתי, ואתנה לך תחתיו כרם טוב ממנו. אם טוב בעיניך, אתנה לך כסף מחיר זה' (מלכים א' כ"א, א-ב).

נבות מסרב להצעה נדיבה זו באמרו: 'חלילה לי מה' מתתי את נחלת אבתי לך'. מסתבר כי נימוק זה משכנע את המלך שעסקה כפי שהציע אינה יכולה להתממש. ולכן 'ויבא אחאב אל ביתו סר וזעף על הדבר אשר דבר אליו נבות היזרעאלי ויאמר לא אתן לך את נחלת אבותי' (כא ד), אלא שהתנהגותו משקפת את אכזבתו: 'וישכב על מטתו ויסב את פניו ולא אכל לחם' (שם).

לכאן נכנסת דמות נוספת, המלכה איזבל, בתו של מלך צידון, המבקשת להבין פשר התנהגותו: 'ותבא אליו איזבל אשתו ותדבר אליו מה זה רוחך סרה ואינך אכל לחם' (כא, ה).

<sup>1</sup> אורי הייטנר, כרם נבותיזציה של מדינת ישראל, בתוך: חדשות בן עזר, עיתון מקוון, 1.1.20

בתשובתו מציג אחאב את מה שקרה בחזרה על האירוע שהיה לו עם נבות, ובכך חוזר תיאור ההתרחשות פעם שלישית, ובגרסה נוספת: 'כי אדבר אל נבות היזרעאלי ואמר לו תנה לי את כרמך בכסף או אם חפץ אתה אתנה לך כרם אחר תחתיו ויאמר לא אתן לך את כרמי' (כא, ו). תגובת איזבל מוליכה את האירוע מן המישור של קניה ומכירה אל מישור של סמכויות שלטון:

'ותאמר אשתו אתה עתה תעשה מלוכה על ישראל, קום אכל לחם ויטב לך אני אתן לך את כרם נבות היזרעאלי' (כא, ז).

הנימוק שמצטט המספר מפי נבות לסירובו להעביר את הבעלות על הכרם מבוסס על שני מרכיבים: האחד - זהו איסור אלוהי, שאינו קשור לרצונו האישי, והשני - הקרקע היא נחלת אבות, רכוש משפחתי, והוא אינו מוסמך להעבירו לבעלות אחרת, שגם כאן זהו צו אלוהי. כאשר חוזר המספר על האירוע כפי שהוא עובר במוחו של המלך המאוכזב, נשמט הנימוק האלוהי. וכאשר נאמרים הדברים בפי אחאב אל איזבל, גם המרכיב המשפחתי נעלם, והכרם מוגדר כרכושו של נבות בלבד ללא קשר אל דורות קודמים.

את המלים 'הרצחת וגם ירשת' איננו שומעים מפיו של אליהו, אלא מפי האל המצווה את אליהו לומר אותן למלך. הדברים המצוטטים כדברי הנביא הם: 'ען התמכרך לעשות הרע בעיני ה' הנני מביא אליך רעה', ולאחר מכן שורה של עונשים חמורים לאחאב, לאיזבל ולבני ביתם (כא, פס' 20-26).

בספרו 'הרצחת וגם ירשת'<sup>2</sup> מתייחס דניאל פרידמן אל הסיפור שבספר מלכים, והוא כותב:

'איש אינו מעלה על הדעת שנבות הפר צו בסרבו למכור את כרמו, שכן ההנחה הברורה של המקרא היא שאחאב לא היה מוסמך לצוות על המכירה. סירובו של נבות למכור את הכרם לא היה בגדר עבירה. הוא היה, כלשון המימרה הצרפתית הידועה, גרוע מעבירה - איזולת והתגרות במלכות. התוצאה לא איחרה לבוא.'

עולה כאן השאלה, מה יש בסיפור זה ובדברים שאומר האל לנביא למסור למלך, שכה מצטטים אותם עד היום. כך מכתיר דניאל פרידמן את ספרו, וכך מתייחס לסיפור אורי הייטנר, ואת הסיפור עצמו ממחזים ומעלים על הבמה. בשנים האחרונות בלבד העלה תיאטרון 'החאן' הירושלמי מחזה המבוסס על סיפור זה בשלוש עונות שונות.

הקריאה בסיפור מעלה את השאלה, מדוע קיבל אחאב את סירובו של נבות להעביר את הכרם לרשותו של המלך, שהרי איננו שומעים על ניסיון כל שהוא לשכנע את נבות לעסקה. מן התיאור עולה כי אחאב הבין מייד כי אין לו שום סיכוי שנבות יחזור בו מהחלטתו. ואכן יש בתשובתו של נבות אותם שני מרכיבים, מהם יכול היה אחאב להבין זאת: האחד - נבות מזכיר את האל כגורם משתתף בהחלטתו, והשני - הכרם הוא נחלת אבותיו.

1. דניאל פרידמן, הרצחת וגם ירשת, משפט, מוסר וחברה בסיפורי המקרא, דבר, ישראל תש"ס, 2000, עמ'

מרכיבים אלה מעבירים אותנו לדיני קרקעות במקרא. בספר ויקרא מצויים החוקים הקשורים לאדמות שיירשו בני ישראל לאחר שיתיישבו בארץ. בהוראות האלו מפורטים פרטי פרטים חוקי העברת בעלות על חלקת אדמה השייכת למשפחה, וכיצד לנהוג במצבים שונים כאשר בעל הקרקע אינו יכול לעבדה. במקרה כזה יש להעביר את הקרקע לבן המשפחה הקרוב ביותר היכול לעבדה, לפי הקרבה המשפחתית (ויקרא כ"ה, כה-לו). בספר במדבר משה מונה את משפחות בני ישראל לשבטיהם ולמשפחותיהם, כהכנה לכניסתם לארץ ישראל, כדי שתדע כל משפחה שהיא מקבלת נחלה בארץ, בהתאם לגודל השבט:

'לאלה תחלק הארץ בנחלה במספר שמות, לרב תרבה נחלתו ולמעט תמעט נחלתו איש לפי פקודיו יתן נחלתו. אך בגורל יחלק את הארץ לשמות מטות אבותם ינחלו. על פי הגורל תחלק נחלתו בין רב למעט.' (במדבר כ"ו נב-נו).

חלוקת האדמות נעשית על פי ראשי משפחות בתוך השבטים. כאן חוזרת גם שאלת הירושה. על כל השבטים להקפיד כי הקרקע תישאר בבעלותו של השבט. וכאן עולה בעיה נוספת:

'ותקרבנה בנות צלפחד בן חפר בן גלעד בן מכיר בן מנשה למשפחת מנשה בן יוסף, ואלה שמות בנותיו מחלה נעה וחגלה ומלכה ותרצה. ותעמדנה לפני משה ולפני אלעזר הכהן ולפני הנשיאים וכל העדה פתח אהל מועד לאמר. אבינו מת במדבר, והוא לא היה בתוך העדה הנועדים על ה' בעדת קרח, כי בחטאו מת, ובנים לא היו לו. למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתו כי אין לו בן תנה לנו אחוזה בתוך אחי אבינו' (במדבר כ"ז א-ג).

למשה אין תשובה לבנות צלפחד, והוא פונה אל ה': 'ויקרב משה את משפטן לפני ה' (כז,ה). והתשובה לא איחרה לבוא: 'כן בנות צלפחד דברת, נתן נתן להם אחזת נחלה בתוך אחי אביהם והעברת את נחלת אביהן להן' (כז,ו-ז).

בהמשך הפרק יש פירוט לגבי אפשרויות שונות היכולות להתרחש במשפחה. העיקרון המוביל הוא כי על הנחלה להישאר בתחום המשפחה, בתחום השבט. עיקרון זה כה חשוב, עד כי הפרק המסיים את ספר במדבר כולו עוסק בהלכות אלה, תוך תיאור אפשרויות הורשה שונות, כולל הוראה כיצד לנהוג במקרה שבנות יורשות, ועם זאת תישאר הנחלה בבעלות המשפחה והשבט.

במקומות נוספים בתנ"ך אנחנו מוצאים התייחסות אל האיסור להשתלט על חלקות של אחרים: הנביא ישעיהו מונה את חטאי בני עמו וביניהם -

'הוי מגיעי בית בבית שדה בשדה יקריבו עד אפס מקום. והושבתם לבדכם בקרב הארץ. באזני ה' צבאות אם לא בתים רבים לשמה יהיו, גדלים וטובים מאין יושב' (ישעיהו ה', ה).

הנביא ירמיהו כלוא בחצר המטרה בגלל נבואותיו שלא עלו בקנה אחד עם מדיניותם של המלך ויועציו, בשעת המצור על ירושלים בידי חילו של מלך בבל. ודווקא במצב שבו נתונה העיר ונתון הנביא עצמו, מקבל הנביא נבואה, כי עומד להגיע אליו קרוב משפחה כדי למכור לו את אדמות המשפחה ובכך לשמור את הקרקע ברשות המשפחה. הנביא עצמו מופתע מעצם צירוף עניינים זה והוא פונה אל האל בתמיהה:

'הנה הסללות באו העיר ללכדה, והעיר נתנה ביד הכשדים הנלחמים עליה מפני החרב והרעב והדבר, ואשר דברת היה והנך ראה. ואתה אמרת אלי - אדני אלהים - קנה לך השדה בכסף והעד עדים, והעיר נתנה ביד הכשדים' (ירמיהו ל"ב כד-כה).

בתקופה מאוחרת יותר, נחמיה מגיע לירושלים ובתוך הבעיות הנובעות מן המלחמות, ההגליות והשתלטות בני עמים זרים על חלקים בארץ, הוא נתקל בבעיה של בעלי קרקעות הנאלצים למכור אדמתם בגלל מצב כלכלי נואש, לאחר ששקעו בחובות כבדים, ואם מוכרים את רכושם ואף את בניהם ובנותיהם לצורך קיום בסיסי. תגובתו של נחמיה מיידית:

'השיבו נא להם כהיום שדותיהם כרמיהם זיתיהם ובתיהם ומאת הכסף והדגן התירוש והיצהר אשר אתם נשים בהם' (נחמיה ה' יא-יב).

דוגמה נוספת מצויה במגילת רות, כאשר המגילה כולה בעצם קשורה לחוקי גאולת הקרקעות: נעמי שולחת את רות כלתה אל בעז בית הלחמי, כדי שיגאל את הקרקע של ענף זה של המשפחה. במקרה זה נגאלת גם האישה שנותרה אלמנה ללא צאצאים. כה גדול ערכה של הגאולה להסתעפויותיה, עד כי מגילת רות ממשיכה לתאר את סדר התולדות למן בועז ועד להולדתו של דוד מלך ישראל, מייסד שושלת מלכי יהודה.

תגובתו של אחאב על סירובו של נבות היא:

'ויבא אחאב אל ביתו סר וזעף... וישכב על מטתו ויסב את פניו ולא אכל לחם' (מלכים א', כ"א ד).

על מה הוא זועף? המספר אינו מוסר לנו על תגובתו של אחאב כלפי נבות עצמו. ואפשר לשאול: האם הבין אחאב מדברי נבות כי נבות כפוף למערכת חוקים האוסרת עליו להעביר את הכרם לבעלות אחרת, וכי לולא חוק זה היה נענה ואפילו בשביעות רצון? ואפשר כי 'זעף' על עצם קיומו של חוק שאינו מאפשר אפילו למלך לקבל את מבוקשו? מה עוד, שהצעה כפי שהציע אחאב לנבות נראית על פניה נדיבה ביותר. אפשר אף להעלות על הדעת, שגם נבות היה נענה להצעה כזו, לולא הצו האוסר עליו לעשות זאת. יכול היה לזכות בכרם טוב יותר, וגם להיות במובן מסוים מקורב למלך. מן המובאות לעיל ניתן לראות עד כמה דיני הירושה היו עקרוניים, והקפדה על קיומם נשמרה גם במצבים קיצוניים, כולל קביעת הבנות כירושות, יחד עם דרישה שתינשאנה לבני דודיהם, כדי שהנחלה לא תעבור לשבט אחר.

עדיין נשארת השאלה, מה יש בסיפור כרם נבות שעורר התייחסויות אליו בספרות, בתיאטרון ובציבוריות הישראלית, ככותרת לפסקי דין של שופטים במערכת המשפט וככרזת והתבטאויות פוליטיות במרחב הציבורי. אכן מתואר כאן אי צדק משווע. אך אין זה הסיפור היחידי בתנ"ך המתאר אי צדק שהוביל למותו של אדם, קורבן של אי צדק משווע: סיפורם של דוד, בת שבע, אוריה החיתי ונתן הנביא מציג סיפור על אי צדק משווע לא פחות, ואולי אף יותר. אלא שדברי נתן הנביא לדוד 'אתה האיש' לא קיבלו אותו יחס ציבורי כ'הרצחת וגם ירשת'. וכך גם רצח הבל בידי אחיו קין, הרצח הראשון בתולדות האנושות. לעומת זאת הסיפור שלפנינו, והמילים 'הרצחת וגם ירשת', שלא נאמרו לדוד אלא לאחאב, מקבלות שימוש ודגם לאי-צדק בקנה מידה קיצוני, גם היום.

### הסיפור על במת התיאטרון

הסיפור זכה לעיבוד דרמטי בידי מתתיהו שוהם במחזהו 'צור וירושלים', שנכתב בשנת תרצ"א בתל אביב, זכה בפרס ביאליק על מחזה זה, וכן זכה בהתייחסויות בידיהם של מבקרים. המחזה הועלה בתיאטרון בית ליסין בשנת 2003, וזכה בביקורות חשובות. המחזה פותח בסצנה של ריקוד, אך לאחר מכן מעלה דיון בין דמויות אחדות, בעניין מקומה של האמונה הדתית בין בני אדם. עולה כאן העמדה של שתי תפיסות עולם, זו המיוצגת בפיהם של איזבל, אלישע - המתגלה כאחד מבני הנביאים - והזר המתגלה כמיכיהו. עיקרו של המחזה הוא הפער שבין שתי תפיסות העולם, של איזבל מצד אחד ואליהו מאידך. ומכאן היסוד הדרמטי המרכזי של המחזה, אכן, כשמו, "צור וירושלים". הפער הזה בא לידי ביטוי בשיחה שבין אחאב לשתי דמויות המספרות על סופו של נבות:

לא על פי מת נבות, לא אני נידיתי אותו מנחלת אבות... לי המשפט. לי לגאול את

הדם...האותי ואת שופטיו כל עוון הדם תשיאו, ותהדרו פני אויבתו?"

והתשובה שהוא מקבל היא:

'זרה היא, עוונה מצער...אתה נשיא ישראל.' (עמוד נה)

ובהמשך אומר אליהו לאחאב:

'אך שמע דבר אלהים: המעט ממך להחטיא עמי בנאפופי צור ובטמאת האמורי,

ותתמכר לתועבת מפלצות - כי גם דמו לשפוך אמרת ולרחוץ במשפט כפיך: הרצחת

גם ירשת?' (עמוד נז).

מחזה נוסף המתבסס על הסיפור המקראי הנדון הוא מחזהו של יעקב שבתאי 'אוכלים', אשר הועלה על במת תיאטרון 'גשר' (בכורה ב-6.1.1999), ותיאטרון החאן הירושלמי. בתיאטרון החאן עלה המחזה בשלוש עונות, בכולן זכה בביקורות חשובות ובקהל רב. בסך הכול הועלו כ- 100 הצגות, וצפו בהן כ- 22.000 צופים.<sup>3</sup> לתוכניה שהוציא תיאטרון 'החאן' לקראת העלאתה של המחזה בשנת 1979 מצורף ציטוט מחוקת ארצות הברית: 'לא יישללו משום אדם חייו, חירותו או רכושו - ללא הליכי משפט תקינים'.<sup>4</sup> לתוכניה שהוציא התיאטרון לקראת ההפקה שהחלה ב-26 במרץ 2011 מובא מאמר של פרופ' בן-עמי פיינגולד, 'לפרשת כרם-נבות במחזה המקראי'. הוא מציין כי הפרשה המקראית 'העסיקה מחזאים רבים, מאחר והיא אוצרת בתוכה מתח דרמטי רב' (עמ' 16). ובהמשך - 'פרשת-נבות, כדוגמת פרשת דוד ובת-שבע וכבשת הרש, היא מסוג הפרשיות החד-פעמיות במקרא שבהן טמון קונפליקט עקרוני בבעיות של שלטון, מוסר, נבואה ומלוכה - כך שכל מחזאי, בדרכו ובתקופתו, מפרש את האירועים מזווית שונה וחדשה ומאיר את הנושא מנקודת-ראות נוספת. רוב המחזות המעלים את הנושא הם, לא במקרה, מחזות רעיוניים-פוליטיים, וניתן בהם ביטוי לא רק לדרך הראייה של המחזאי את התקופה, אלא גם, ובעיקר, לבעיות

<sup>3</sup> אני מודה לגב' נעמה אנוש, מזכירת התיאטרון ועוזרת מנכ"ל תיאטרון החאן, שמסרה לי נתונים אלה.

<sup>4</sup> תוכניה שהוצאה לבכורה - יוני 1979.

האקטואליות של תקופתו'. הוא מציין את המחזה של שלום הכהן 'מעשה נבות היזרעאלי' משנת 1800, המשלב את רוח השירה והדרמה הפסטורלית של ספרות השכלה. ואת המאבק העומד במרכז העלילה הוא מגדיר 'ניגוד של שתי תפישות פוליטיות: מדינת-חוק מול מדינת-כוח, כפי שבאו לביטוי בדורו של הכהן, ולמעשה - במשך מאות שנים של מאבקים פוליטיים באירופה' פרופ' פיינגולד מונה שבעה מחזות המבוססים על סיפור מקראי זה, מה שנראה לי בולט בהתייחסות הרבה לסיפור המקורי, בהשוואה לסיפורים מקראיים אחרים. פרופ' פיינגולד מסיים את מאמרו במילים אלו:

'סיכומו של דבר: 'אוכלים' של שבתאי סוגר מעגל-של-מחזאות-עברית הפותח בספרות-ההשכלה ונמשך עד ימינו. דומה ששום נושא מקראי לא פותח במחזאות העברית בצורה כה מגוונת וכה אינטנסיבית כפי שפותח נושא-כרם-נבות-היזרעאלי; זאת למרות הקושי האובייקטיבי שבטיפול בחומר מקראי שהוא עצמו כבר בבחינת "חומר ספרותי" בעל משמעות ואיכות משלו'.<sup>5</sup>

וכך אנחנו יכולים לראות היבט שונה של הפרשה כפי שרואה אותה עקיבא נוף: אצלו איזבל הייתה לדמות בשיר 'איזבל' שכתב, הלחין ואף ביצע. בשיר זה דווקא זוכה איזבל בכבוד ובהערכה, ובהבנה את התנהגותה.

במערכת המשפט בחרו בכותרת 'הרצחת וגם ירשת' בסיכום של דיונים משפטיים, ושימוש אחר - שלוש מילים אלה היו לסיסמאות בהפגנות פוליטיות שבאו להציג עמדות בצורה הקיצונית ביותר שמצאו.

ושבו חוזרת השאלה, מה יש בסיפור זה ובאמירה 'הרצחת וגם ירשת', שכה נטמעו בתרבות שלנו. אני מעלה את האפשרות לפענח זאת על בסיס בחינת הסיפור בכלים של מרכיבי הטרגדיה. יש לפנינו, כפי שהבחין בכך מתתיהו שוהם, שתי תפישות עולם, מנוגדות לחלוטין, ויחד עם זאת דרות בכפיפה אחת: עולם היהדות ועולם האלילות. נבות מייצג עולם שבו הסמכות העליונה הוא האל, וכל בני האדם, ויהיה מעמדם החברתי אשר יהיה, כולם כפופים לסמכות האל. איזבל מייצגת תפיסת עולם, שאמנם לאלים יש בו מקום נכבד ביותר, אך בהיבט החברתי והמדיני הסמכות העליונה נמצאת בידי המלך. אלו שתי תפישות עולם אשר בעת ובעונה אחת מייצגות שיטות ממשל מנוגדות, שכל אחת נכונה על פי תפיסת העולם שלה, ובסיפור שלפנינו הן דרות בכפיפה אחת. די בסטייה אחת מצד אחד המרכיבים כדי לשבש כל מציאות.

אריסטו מגדיר את הטרגדיה כך:

'ובכן, הטרגדיה היא חיקוי עלילה נעלה ושלמה, בעלת שיעור מסוים, שלשונה מתובלת, ומיני התבלין שלה מחולקים בין חלקיה, שנפשותיה פועלות בדרך דרמטית

<sup>5</sup> (שם, שם, עמ' 19 . בן-עמי פיינגולד, 'לפרשת כרם-נבות במחזה המקראי, מתוך במה 86 (139), חורף תשמ"א - 1981, העורך: ישראל גור.)

ולא בדרך של ספור, חיקוי המבצע באמצעות מאורעות המעוררים חמלה ופחד את המרוק של הפעליות שלו.<sup>6</sup>

אהרן קמינקא מנסח את הגדרתו של אריסטו במילים אלו:

'הטרגדיה היא הצגה המחקה פעולה מסויימה בחיים, לא על ידי סיפור אלא על ידי האנשים הפועלים בעצמם, ופעולתם מוצגת על ידי מליצה יפה מעוררת פחד ורחמים ומביאה את הנפש לידי הזדככות (קטרסיס) מההרגשות האלה'.<sup>7</sup>

דורותיאה קרוק מציגה במאמרה 'האלמנטים של הטרגדיה'<sup>8</sup> דרך לניתוח ולהבנה את אופיה של הטרגדיה, והאופן שמשפיעה על הקורא יצירה שהיא טרגדיה או על הצופה במחזה שהוא טרגדיה. כדי שנחוש כי יצירה שחווינו היא טרגדיה, מונה דורותיאה קרוק ארבעה יסודות המתקיימים באותה יצירה: המעשה המביש או מעשה הזוועה, הייסורים עצמם, הידיעה ואישור או אי-אישור מחודש של ערך רוח האדם והכדאיות של חיי האדם.<sup>9</sup>

המעשה המביש בסיפור המקראי הוא עצם חמדנותו של אחאב את כרם נבות. הוא עובר בכך גם על 'לא תחמוד' שבעשרת הדיברות וגם על האיסור של העברת קרקע מבעלות אחת למי שאינו חוליה מיידית בשרשרת ירושת הקרקע, על פי חוק הקרקעות המופיע בספרים ויקרא ובמדבר. מן הסתם היה אחאב מודע לחוקים אלה, אלא שעבר עליהן. אפשר שזוהי חמדנות אנושית, ואפשר שהקרבה אל מלכים אחרים באזור והידיעה על יכולותיהם, ובמיוחד הקשר אל צידון, אפשרו לו לראות את שלטונו על עמו כפי שנהוג אצל השכנים. וכאן בדיוק הבעיה: העמדה זו מול זו את סמכויותיו של המלך לעומת החוקים שהוא כפוף להם. לכאן מצטרף מחזהו של מתתיהו שוהם 'צור וירושלים'. לפנינו שתי תפיסות לגבי סמכויותיו ומגבלותיו של השליט. וכאן נעשה אותו מעשה מביש. גם כאשר אחאב כנראה מבין את טעותו, הוא נשאר 'סר וזעף', אבל המעשה שנעשה, עצם הדיבור, הופך להיות גיבור בעלילה ומתגלגל ללא שליטה. אכזבתו של אחאב מתגלגלת למחוזות ולסבל ששיאו הוא משפט מבויס שסופו ידוע מראש, והוצאתו של נבות להורג. אחאב עצמו ואיזבל ייענשו בעונשים קשים ומבזים, כפי שמנבא להם אליהו. האישור מחדש של ערך רוח האדם והכדאיות של חיי אדם נאמרים בצורה הישירה והחדה ביותר: 'הרצחת וגם ירשת?' הצדק והסדר האנושי חייבים לשלוט. אף שלא הוא רצח, אף לא רמז על אפשרות כזו, הוא האשם בכל שרשרת אירועים עגומה זו שהביאה למותו של נבות. עצם הנעת שרשרת האירועים שהביאו למותו של נבות מעמידה את אחאב נאשם ברצח. ואכן הוא מכיר מייד בחטאו: 'יהי כשמע אחאב את הדברים האלה ויקרע בגדיו וישם שק על בשרו ויצום וישכב בשק ויהלך אט' (שם, פס' 28). בגלל הכרתו של אחאב בחטאו, העונש שהוטל עליו ועל ביתו יבוצע רק בימי בנו, כפי

6 אריסטו, על אמנות-הפיטוט, תרגום והוסיף מבוא והערות מרדכי הק, מחברות לספרות תל-אביב, תש"ז, עמ' 35-36.

7 אהרן קמינקא, טרגדיות נבחרות, אייסקילוס, פרומתאוס האסיר, סופוקלס, אנטיוגונה, אוריפידס, מדיאה, הוצאת דביר, תל אביב תשל"ח, עמ' 23.

8 דורותיאה קרוק, הספרות, רבעון למדע הספרות, כרך א, מס' 3-4, סתיו-חורף 1968/9 [תשכ"ט], אוניברסיטת תל-אביב, ע"מ 475-500.

9 שם, עמ' 479.

שמוסר לו אליהו, והמשך הסיפור מתאר את התקיימות הנבואה. עניין הרצח והירושה מעבירים את הסיפור לרובד המשפטי. יש כאן לא רק מסחר בקרקעות או הפגנת כוח וסמכות של השליט, אלא גם עניין משפטי, מה שמעשיר את הסיפור. עליונותו של חוק האל באה לידי ביטוי גם במבנה הסיפור.

אפשר לראות את הופעתו של אליהו לאחר שהסתיים האירוע, כ'דאוס אקס מכינה', תופעה מוכרת במחזות יוניים, כאשר כח בלתי אנושי מתערב במחזה ופותר את ההסתבכות שבו. תופעה זו נחשבה כפגם באמינות הדרושה מן המחזה. אריסטו ב'על אמנות הפיוט' קובע:

'מן הצורך הוא לבקש תמיד אף במידות, כמו בהרכב-המעשים, או את ההכרחי, או את המסתבר: כך, שכזה וכזה ידבר או יעשה כך וכך, או מתוך הכרח או מתוך הסתברות. אם כן, ברור, שאף התרות ספורי-המעשה צריכות להתהוות מתוך המידה עצמה ולא כמו ב"מדיה" מתוך ה"מכונה" או ענייני ההפלגה שב"איליאס". אין להשתמש במכונה אלא במעשים שמחוץ לדרמה, או בכאלה שקרו קודם לכן ושאינן בידי אדם לדעתם מראש, או כאלה, שלאחר מכן, והם צריכים בשורה והודעה. שום דבר אי-הגיוני אל יהא בתוך המעשים, שאם לא כן, מקומו מחוץ לטרגדיה'.<sup>10</sup>

ואכן, כח אלוהי מניע את כל העלילה ותוחם את הסיפור: בתחילת הסיפור נבות מצדיק את סירובו בהסתמכות על חוקי האל, מה שגורם לסיבוך, ובסופו – שומע אחאב את דבר אליהו המוכיח אותו על מעשיו.

מן הסתם, במודע או שלא במודע, מצאו שבעה מחברי המחזות המסתמכים על סיפור מקראי זה את היסודות הטראגיים שבו, וכך גם קהל הצופים-קוראים מחזות אלה. במחזהו של מתתיהו שוהם אכן מופיע אליהו כבר בתחילת המחזה, ואף מכוון את העלילה.

במקור המקראי מגיע הפסוק המסכם את העלילה כולה:

'ויהי דבר ה' אל אליהו התשבי לאמר. הראית כי נכנע אחאב מלפני יען כי נכנע מפני לא אביא הרעה בימיו בימי בנו אביא הרעה על ביתו', (שם, כח-כט).

אפשר לראות בסיום זה של הסיפור מעין שירת מקהלה, המסכמת את האירוע.<sup>11</sup>

גורם נוסף המעצים את כוחו של הסיפור הוא דמותו של אליהו, המופיע ברגע הפחות מתאים לאחאב. התמונה של אחאב יורד אל הכרם כדי לממש את בעלותו עליו, הייתה אמורה לכאורה לסיים את הסיפור: המלך חשק בכרם, והשיחה בינו לבין נבות גרמה להשתלשלות עניינים, שבסופה הכרם אכן הועבר לרשותו של המלך ונבות משלם על כך בחייו. אלא שכאן הקורא נפגש בדמותו של אליהו הנביא, המשבש לו את כל הישגיו המפוקפקים.

<sup>10</sup> אריסטו, על אומנות-הפיוט, תרגום והוסיף הערות מרדכי הק, תל-אביב, תש"ז, עמ' 75-76.

<sup>11</sup> את האפשרות לראות פסוק מקראי המסכם אירוע כממלא את תפקיד המקהלה בדרמה הקלאסית, שמעתי מפי פרופ' אלכסנדר רופא בהרצאה מקוונת, ב 14.7.20.



שאלה רטורית זו קיבלה מעמד גבוה במרחבים שונים בציבוריות הישראלית, ולכך דוגמות רבות.

### במערכת המשפט

בקובץ 'הרצאות ונאומים' של בית המשפט העליון נמצא נאום שכותרתו 'כרם נבות היזרעאלי ומשפח אחאב: "הרצחת וגם ירשת"', אותו נשא השופט אליקים רובינשטיין. הנאום נפתח במילים:

"הרצחת וגם ירשת", קריאת התוכחה המהדהדת של הנביא אליהו בשם האל לאחאב מלך ישראל (מלכים א', כ"א, י"ט), היה ברבות הימים לביטוי שגור בלשון העברית כדי להוכיח בתוקף את מי שפעל "לעשות לביתו" ולהשיג לעצמו את שלל מפלת הזולת. דוגמה טרגית לעוצמת הכוח המשחית'.

והוא מסיים את נאומו במילים:

'מה שקרה כאן, בפרשת נבות, הוא גזילה לשם גחמה אישית, שנעטפה במשפט רשע. לא בכדי מהדהדות מילותיו של אליהו "הרצחת וגם ירשת" עד היום הזה'.<sup>12</sup>

מעניין שהוא מגדיר את הסיפור כדוגמה טראגית.

בגיליון פרשת בראשית של משרד המשפטים<sup>13</sup> עוסקים בפסוק 'ויקם קין על הבל אחיו ויהרגהו'. השאלה המשפטית העומדת בפני הדנים היא האם קין רצח כדי לקבל את מה שלא זכה בו כאשר ברך האל את שניהם. במהלך הדיון מביאים דוגמה, אותה מציינים כיחידה בספרות חז"ל, המצטטת פסוק זה: 'ריבון כל העולמים, לא שומר כרם ושדה שמתני, ולא שומר אחי?! שנאמר: "השומר אחי אנוכי?" אמר לו הקב"ה: הרצחת וגם ירשת?!'. בהמשך הדיון עולה השאלה, האם אמירה זאת היא קריאה מוסרית או קריאה משפטית. המסקנה היא, כי במשפט הישראלי, הקריאה 'הרצחת וגם ירשת' היא נורמה משפטית, לפי סעיף 5(א) לחוק הירושה, התשכ"ה: 'אלה פסולים לרשת את המוריש: מי שהורשע על שגרם במתכוון למותו של המוריש או שניסה לגרום למותו.

בדיון באותה שאלה בגיליון אחר<sup>14</sup>, מובאת בפסק דין של השופט מישאל חשין, המתייחס במפורש לסיפור המקראי:

"הרצחת וגם ירשת?", כך הורה ה' את אליהו התשבי כי יזעק נוכח פני אחאב על נבות היזרעאלי, כך אמנם זעק אליהו, וכך נקצב ענשם של אחאב ושל איזבל אשתו... לא יקום ולא יהיה, שאדם ירצח את קורבנו. וציווי מוסרי זה הפך מכבר לציווי משפטי מן-

<sup>12</sup> הרצאות ונאומים - נאום המשנה לנשיאת בית המשפט העליון, כבוד השופט אליקים רובינשטיין בנושא כרם נבות היזרעאלי ומשפח אחאב: "הרצחת וגם ירשת" ב- 01.01.16 - נאום שופטים 3.

<sup>13</sup> המרכז להוראת המשפט העברי ולימודו, מכללת "שערי משפט", מדינת ישראל משרד המשפטים, המחלקה למשפט עברי, עורכים: אביעד הכהן, מיכאל ויגודה, פרשת בראשית, תשס"ח, גיליון מס' 302.

<sup>14</sup> שם, גיליון מס' 374.

המניין. וכבר היו דברים בימיו של אדם הראשון, קין רצח את הבל, ואולם גם בהיותו לבדו לא זכה בברכת ה' אשר ניתנה אך להבל. ובדומה לו מעשה דוד, בת שבע ואוריה החתי... 'ויגוף ה' את הילד אשר ילדה אשת-אוריה לדוד ויאנש... וימת הילד...' (שמואל ב יב, טו-יח)... "הרצחת וגם ירשת?" הוא עקרון-מהות במשפט... עקרון-יסוד זה, רמתו רמת-חוק היא ואת חוקים יתהלך. אין הוא, בעיקרו, לא כלל-של-פרשנות ולא כלל של חסר (אם כי אגב-הילוכו יכול הוא לעזור גם בפרשנות גם במילוי חסר). נושא הוא את עצמו, עומד הוא על רגליו-שלו, ומדבר הוא אל חוקים כשווה-אל-שווים'.

### בציבוריות הישראלית

בספרייה הלאומית קיים האתר 'מסע הזמן: מיטב פריטי האפמרה הישראלים', פריטים כתובים אשר אינם אמורים להישמר, אלא מתאימים לזמן פרסומם, ובהם גם התייחסויות פוליטיות, המתאימות לזמן. באתר זה נמצאים פריטים רבים המצטטים את הפסוק 'הרצחת וגם ירשת', להלן דוגמות אחדות.

לקראת מלאת עשר שנים להקמת הפלמ"ח התפרסם כרוז ובראשו כותרת באותיות גדולות: 'פועל, חלוץ, איש פלמ"ח'. הכרוז פותח במלים:

'מעל במת קולנוע "עדן" מופיעים אנשי מפא"י ב"נאומי זכרון על הפלמ"ח. ללא בושה באים מפרקי הכוח הלוחם שהציל את כלנו בימי מלחמת השחרור ושרים שיר תהילה לארגון הפלמ"ח שהתנכרו לו במשך כל זמן קיומו. לחמו נגד רוחו והמיתו אותו באכזריות בעצם ימי מלחמת השחרור. הנה לכם התגשמות הפסוק: הרצחת וגם ירשת?'

מילות הפסוק מופיעות באמצע הכרוז באותיות גדולות. לאחר מכן באות מילים המתארות את הויכוח שבין מפא"י ומפ"ם של אותם הימים וקוראות לעצרת שתתקיים למלאת עשר שנים להקמת הפלמ"ח. אין על כרוז זה תאריך, אך אם ידוע לנו כי הפלמ"ח נוסד ב 15 במאי 1941 מכאן שכרוז זה הופץ בחודש מאי בשנת 1951.

כרוז אחר באוסף זה של הספרייה הלאומית נפתח גם הוא באותיות ענק במילים 'הרצחת וגם ירשת' ובו התנגדות חריפה לחפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד.<sup>15</sup>

ועוד באתר זה של הספרייה הלאומית, ביקורת על סרט קולנוע: 'עופרה עופר אורן על סרטו של עמוס גיתאי, "רבין, היום האחרון": מדוע הוא מעורר מחשבות על הפסוק הרצחת וגם ירשת?'.<sup>16</sup>

<sup>15</sup> אוסף האפמרה, הספרייה הלאומית.

<sup>16</sup> בתוך: אוסף האפמרה, שם.

ארגון יוצאי זמושץ' והסביבה ודורות ההמשך פרסם ברשת דף שכותרתו 'הרצחת וגם ירשת - בחסות החוק הפולני', והכותבת היא אוה בר זאב. היא מספרת על היחס לרכוש של יהודים ושל הקהילה היהודית שחיה במקום דורי דורות, ועל הקורה את הרכוש הזה בשנים האחרונות, במיוחד לאור חוקי הממשלה הפולנית. היא מסיימת את הדברים במילים אלו: 'איפה מקומם של היורשים החוקיים של בני 1500 הקהילות החיים מחוץ לפולין?'

ועוד באותו עניין, בפרלמנט הפולני התנהל דיון בדבר הגבלת האפשרות של יהודים בעלי רכוש בפולין אשר שרדו את השואה לזכות בפיצוי לרכושם. הדבר עורר תגובות קשות, וביניהן של השרה לשוויון חברתי מירב כהן, כי

"מדאיג שביום בו אנחנו מציינים את יום ההוקרה לשורדי השואה, הפרלמנט הפולני צפוי להעביר החלטה שבמסגרתה ניצולי השואה לא יוכלו להשיב את רכושם". שר החוץ יאיר לפיד ואנשי משרדו, כמו גם אנשי המשרד לשוויון חברתי, עושים לילות כימים כדי לסכל את ההחלטה הנפשעת הזו, שעונה במלואה על האשמתו של אליהו הנביא: "הרצחת וגם ירשת?"<sup>17</sup>

#### ובספרות

בספרה 'כאב' מתארת צרויה שלו גיבורה, הסובלת מהתפרצות של כאב, עשר שנים לאחר שנפגעה קשות בפיגוע מחבלים בירושלים. הגיבורה מגיעה אל רופא כאב בהמלצת בעלה, ומגלה להפתעתה כי אותו רופא הוא אהוב נעוריה, אשר זנח אותה בפתאומיות והשאיר אותה בכאב רב. הרופא מנסה לחדש את הקשר ביניהם, אף שהיא כבר נשואה ואם לשניים. בבלבול נפשי זה היא באה אל אמה המבוגרת והסיעודית, שאף אינה מזהה כי זו שבה אליה היא בתה, אלא זו אורחת מאמריקה. כאשר האם שומעת את שמו של אותו אהוב-רופא היא מתפרצת: "'אל תספרי לאיריס שלי', היא מגחכת, 'אף אחד לא יודע על זה, אבל המנוול הוא עוד ניסה לחפש אותה! את מאמינה?' היא זועקת, הרצחת וגם ירשת? אבל אני העפתי אותו מכל המדרגות," היא מתפארת, אמרתי לו, "אם תנסה ליצור איתה קשר יהיה לך עסק אתי!" ואיריס מקשיבה לה המומה, מנידה בראשה אנה ואנה, לא נכון, אימא, את סתם אומרת, "היא ממלמלת, "זה לא נכון, את לא היית עושה לי דבר כזה," ומיד היא מתעשתת, נכנסת בלית ברירה לתפקיד של האורחת מאמריקה.<sup>18</sup>

בשנת 1949 פרסם הסופר ס. יזהר את הסיפור 'חרבת חזעה'. הסיפור עורר בשעתו פולמוס בציבור הישראלי, שכן, הוא מתאר כיבוש של כפר ערבי בתוך מלחמת השחרור כשהוא משבץ בו מושגים כמו 'גירוש', 'הגליה', 'ירי בחפים מפשע', מושגים המעלים את התפישה כי כיבוש הכפר הזה היה לא מוסרי. דיונים בסיפור זה נמשכו והלכו. אחד מהם משתרע על מספר גיליונות של המוסף 'תרבות וספרות' של עיתון ה'ארץ', בו משתתפים דן מירון, א"ב יהושע וב"ז קדר. באותה סדרת מאמרים מביא קדר מכתב שכתב יזהר לתלמידתו לשעבר, כתגובה למכתב שכתבה היא אליו. כותרתו של המאמר היא - 'ככה בערך היו

<sup>17</sup> כאן, תאגיד השידור הישראלי, כתבה של אנטוניה ימין, מואב ורדי, עמיחי שטיין, 25.6.2021, מקוון.

<sup>18</sup> צרויה שלו, כאב, ירושלים 2015, עמ' 42.

הדברים'. והוא מצטט מטייטה של אותו מכתב של יזהר אל אותה תלמידה לשעבר, חיה'לה: 'משהו חדש, סוער, קורא תגר נולד הפעם, שלא ישלים עם הצלחה של יהודים, לשם העלאת מעפילים, לשם קליטה לשם התיישבות וכל הדברים האלה - כל עוד מנצנץ לעיניו (במקום: מהדהד באוזניו, שנמחקו) דמעות ילד בוכה ההולך עם אמו המאופקת בזעם של דמעות אין קול, ויוצא לגולה ומפרסם את השאגה שבהרצחת וגם ירשת'.<sup>19</sup>

### 'הרצחת וגם ירשת' כפתגם

האמירה שמצווה ה' את אליהו להכריז באוזני אחאב 'הרצחת וגם ירשת' עונה לתכונות המאפיינות פתגמים. השימוש הרב והרבגוני בו, כפי שעולה מהדוגמות לעיל, מוכיח את תכונתו כיכול להתאים את עצמו לסיטואציות שונות ואף הפוכות. יש בו גם סממנים פואטיים, כגון שאלה רטורית, חריזה, משקל, וכן - בסיפור המקורי הוא גם שובר את הרצף הסיפורי, גם בפריצת גורם חיצוני לאירוע המסופר, גם בהרחבת האחריות של אחאב לתוצאה שהתרחשה, וכן גם בשינוי בסגנונו של הסיפור. אני מסתמכת בדברים הללו על הגדרתה של גלית חזן-רוקם את הפתגם:

הוא סוג של ספרות עממית שהוא סיכום פואטי ותמציתי בעל תבנית מסוימת המתייחס לניסיון חברתי. הפתגם מאופיין על ידי שימוש חוזר, ונתון לשינוי בפי אותה קבוצה אתנית.<sup>20</sup>

השימוש החוזר בפתגם בהקשרים שונים מעלה את ההיבט המסורתי-מסירת של הפתגם באותה חברה, ומחזיר אותנו לאותו מרכיב בהגדרתו של הפתגם - סוגה בתוך הספרות העממית. אם הפתגם נושא בתוכו תמונה מטפורית, להיבט הפואטי חשיבות נוספת בהיותו גם מצייר תמונה. תמונה זו יכולה לשפוך אור נוסף על ההקשר החדש שבו משובץ הפתגם. תכונה זו מאפשרת גם את יישומו של הפתגם בהקשרו החדש, היא מאפשרת לקיים באמצעותו שיח בעל משמעויות נוספות, המעשירות את הסיפור, ותורמות למורכבותו. הופעת הפתגם לקראת סוף העלילה הופכת באחת את המלך הפסיבי, שלדברי אשתו המלכה הפעלתנית, אינו יכול ואינו ראוי למלא תפקידו של מלך, למי שאחראי לכל ההתרחשות, ולאשם בפשע נורא שדינו מוות. האם הופעתו של פתגם זה בסיפור שלפנינו היא הולדתו, או שמא היה כבר מוכר בסביבה התרבותית שבה אנחנו מוצאים אותו - קשה לדעת. מכל מקום, מכאן ואילך הוא מוכר עד כדי כך, שבסקר שנערך לגבי התקבלותם של ביטויים מקראיים בציבור הוא זכה במקום ראשון.

בתאריך 29.05.08 התפרסמה בוואינט רשימה תחת הכותרת 'אתם בחרתם: הרצחת וגם ירשת' - ביטוי ה-60', ובהמשך נכתב: 'אלפי גולשים השתתפו השבוע במשאל וואינט-גשר, וקבעו: דבריו של אליהו הנביא לאחאב הפכו לביטוי התנכי השגור ביותר בקרב דוברי השפה העברית. הרחק לפני "אל יתהלל חוגר כמפתח" שסיים במקום השני ו'קום התהלך בארץ'. בטבלה המצורפת נמסר כי 'הרצחת וגם ירשת' הצביעו 27 אחוזים מן

<sup>19</sup> 'הארץ', מוסף 'תרבות וספרות', י"ג בסיון תש"פ, 5.6.20, ע"מ 4.

<sup>20</sup> גלית חזן-רוקם. 'פתגמים בסיפורי-עם, יחסים מבניים בין סיפורים ופתגמים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח, עמ' 3.

המשתתפים, בעוד ל"אל יתהלל חוגר כמפתח", שהגיע למקום השני, הצביעו 15 אחוזים. והם מציינים 'קריאתו של אליהו הנביא כלפי אחאב השתרש בשפה יותר מכל הניבים שמקורם בתנ"ך. למקום השני הגיע הביטוי 'אל יתהלל חוגר כמפתח', את 'קום התהלך בארץ' דירגו הגולשים במקום השלישי, ואת 'שקר החן והבל היופי ברביעי'. עורכי המשאל ומפרסמיו משתמשים בהגדרה 'ביטוי' למשפט זה, שבחינתו רואה אותו כפתגם.

המילה הראשונה בסיפור שבספר מלכים היא 'כרם'. וכל העלילה מתמקדת בעניין הבעלות על הכרם. ולכאורה, ברגע שעניין הבעלות על הכרם הסתיים, ניתן היה לראות בנקודה זו את סיום הסיפור. אלא שבשלב זה נכנס גורם נוסף, שנזכר בקצרה עוד בדברי נבות: 'חלילה לי מה', הגורם הראשון הנזכר בדברי נבות כסיבה להתפתחות העלילה. גורם זה, האל בכבודו ובעצמו, מוצא לנכון להתערב בעצמו בעניין שלכאורה יכול היה להסתיים במישור האנושי. הופעת האל פותחת את העלילה בהציגה עימות חדש: העניין המשפטי של קניית כרם חורג כאן מתחום המשפט אל רובד נוסף, של הבנה את הנהגת העולם. התנגשות בין שתי תפיסות עולם לגבי הנהגת העולם והאנושות. לכך כפופה גם איזבל הבאה מחברה שבה תפיסת ההנהגה של החברה שונה מזו שמציג הסיפור. אין זה כבר מסחר בכרם או הפגנת סמכות המלך בלבד. כאן המלך הפסיבי הופך לנאשם ברצח. היצמדות לטקסט המקראי ללא כל פרשנות, ייתכן שלא הייתה דנה את אחאב כרוצח בבית משפט של ימינו. עם זאת, אמירתו של אליהו משפיעה על אחאב מיידית, והוא מסכים ללא ערעור עם קביעת האל. משמע, עצם העבירה על 'לא תחמוד', ידיעתו את חוקי הקרקעות, מה שאינו מנוסח במפורש בסיפור, הייתה אמורה למנוע ממנו לעשות את המעשה המביש, שבעקבותיו התפתחה העלילה עד לתוצאה החד משמעית.

שילוב של שני יסודות ספרותיים כה שורשיים בתרבות שלנו, הטרגדיה והפתגם, מביאים את סיפור נבות היזרעאלי למקום כה מרכזי בה, אל הבמה ואל המציאות שלנו.

